

5	אקדמות מלין
	לשמוע אל הרינה ואל התפילה
7	בזכות שימור נוסח התפילה המסורתי יוסף יצחק ליפשיץ הנוי וה'נוסח'
29	על נעימת שליח הציבור ועל שירת הקהל שרה פרידלנדר בן ארזה אם כל ההתנתקויות
52	על הדחקתו של המטאפיזי בשיח התרבות בישראל דרור אֶיכר "והאשה מטבלת את האשה"
65	טבילת אישה לגרות בפני בית־דין מיכל טיקוצ'ינסקי פולמוס הגיור המתחדש
83	יהודה ברנדס "ואת האובדת לא ביקשתם"
96	מוסר הנביאים בשיקולי פסיקתו של הרב עוזיאל בנושא הגיור בנימין לאו דקונסטרוקציה דקדושה
110	מבוא להגותו של הרב שג"ר אביחי צור תעלומת 'מעשה דברוריא'
140	הצעת פתרון איתם הנקין מצוות וחלקי מצוות
160	על מהותם הפילוסופית של מושגים בהלכה מיכאל אברהם
	תגובות
	התפעמות מעט נמהרת?
178	תגובה למאמרו של ברוך כהנא 'לאן נושבת הרוח' (אקדמות כ') תמר רוס מארבע רוחות
184	תגובה למאמרו של ברוך כהנא 'לאן נושבת הרוח' (אקדמות כ') משה מאיר תגובה לתגובות
188	ברוך כהנא
	ביקורת ספרים
194	"כיצד כל מעשים שאתה מספר טובים הם?" חנה פנחסי במשכנות שאננים
200	חיים סבתו דילמת הפסיקה הגדולה: בין מצוקת הפרט לצורכי המערכת
203	איריס (הויזמן) בראון קריאות שואלות
215	על תורתם של היוצאים לשאלה משה מאיר בקשת ה' בעידן הפוסט־מודרני
224	ביקורת על שני ספרים חדשים שיצאו לאור מתוך כתביו של הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר) אדמיאל קוסמן
234	התקבלו בערכת

לשמוע אל הרינה ואל התפילה

בזכות שימור נוסח התפילה המסורתי

יוסף יצחק ליפשיץ

א. מבוא

אדם הנכנס לבתי־הכנסת (האשכנזיים) של ימינו אלה יכול להבחין בנקל בשינויים שעברה המסורת המוזיקלית של התפילה. תמורות אלו החלו, ככל הנראה, כבר במאה השבע־עשרה, אולם אם תופעה זו הייתה אז שולית יחסית, היא תפסה מאז תאוצה רבה. עולה הרושם כי למן המחצית השנייה של המאה העשרים עברה התפילה בציבור שינוי רדיקלי. השינוי שחל הוא כפול: הוא החל, ככל הנראה, בשינוי של הנוסח המוזיקלי עצמו, נוסח המופקד בידי החזן, והמשיך בהדרגת שירים המושרים בפי הציבור. בסופו של דבר, נטלה השירה במידה ניכרת את מקומו של הניגון המסורתי של התפילה. המאזין לחזן של בתי־הכנסת בזמננו חווה אירוע מוזיקלי חף ממבע רליגיזי, עתים מרחיב לב במגוון קולות, עתים צורם את האוזן – הכול לפי טעם הציבור. כל זה שונה לחלוטין מ"בעל התפילה" של העבר, שהיה מתחנן לאלוהיו לפני העמוד. לכאורה, נראה שתמורות אלו אופייניות יותר לבתי־הכנסת המסורתיים פחות, בעוד שהחברה החרדית ממשיכה להתפלל כדרכה בנוסח התפילה המסורתי. ברם, לדאבון לב, נראה כי אף לשם החלו לחדור רוחות חדשות; אף שם התערער הגבול הדק שבין תפילה ובין שירה, בין תפילה ובין חוויה שאינה בהכרח דתית.

לשינוי המוזיקלי טעמים תרבותיים שונים, חלקם תת־קרקעיים, אך חלקם מודעים. שימוש בכלי נגינה בעת התפילה, למשל, שהחל רווח בתפילות בנוסח קרליבך ובנוסח ברסלב. אין ספק ששינוי מעין זה אכן מעניק לתפילה משמעויות רוחניות ורגשיות

הרב ד"ר יוסף
יצחק ליפשיץ
הוא ר"מ בישיבת
רבי יצחק יחיאל
ועמית בכיר
במרכז שלם

- אולם האם מדובר בחוויה שביסודה היא חוויה דתית? במאמר זה ארצה להוכיח שהתשובה לכך שלילית, ושהמגמות העכשוויות רחוקות מכוונתה המקורית של התפילה היהודית.

בין תפילה ושירה קיים הבדל מהותי: התפילה היא מעשה של התקשרות בין האדם ובין קונו. בתפילה האדם מבקש, מתחנן, משבח או מודה את ה', אל ה'. התפילה אינה מכוונת אל הנפש פנימה אלא כלפי חוץ - אל הקב"ה. מוקד התפילה אינו נמצא בהרגשתו של האדם, כשהוא לעצמו, אלא בהתקשרות עם האל. החוויה האמנותית לעומת זאת, הפוכה בתכלית: תמצית האמנות היא עוצמת הביטוי העצמי, והעיסוק בה נובע מרצון לחוות תחושות של קתרזיס והתעלות. במאמר זה אבקש להתחקות אחר יסודות התפילה היהודית במקורות. אראה כיצד, בשונה מהתפילה האקסטטית המקובלת בדתות אחרות, התפילה היהודית היא בעיקרה מעשה של התקשרות עם האל, וניתן בה ביטוי למנעד רחב של רגשות - ממלנכוליה ועד תחושה של הוד והדר. בחינה זו, יותר משהיא ביקורת אמנותית, היא בחינה תאולוגית של התפילה היהודית. בתפילה, מתחבר האדם עם אלוהיו חרף הריחוק האנושי ביניהם. אולם, בהתחברות זו באות לידי ביטוי התחושות העולות משני מוקדים של החוויה הדתית: מצד אחד אותה תחושת ריחוק מן הטרנסצנדנטי, ומצד שני תחושת קרבה (לגיטימית) העולה מתוך ההכרה באל. שתי התחושות האלה נמזגות לחוויה שיש בה מסתורין וקרבה גדולה כאחד, חוויה המתגלמת בניגון היהודי של התפילה. בביטוי האמנותי של רגשות אלו - המוזיקה של התפילה בבית הכנסת - אדון בסופו של המאמר. אעשה זאת בעיקר מתוך התבוננות בניגון האשכנזי המסורתי של התפילה.

אוסף שהביקורת הספונה בדבריי על התפילה הנוהגת בבתי הכנסת בני-זמננו אינה נשענת על מחקר סטטיסטי, אלא על התרשמות סובייקטיבית מבתי הכנסת שבהם אני נוהג להתפלל, בתי-כנסת אשכנזיים. אין בדבריי התייחסות כל שהיא לבתי הכנסת של עדות המזרח.

ב. התפילה היהודית מכוונת החוצה

התפילה נקראת בפי חז"ל עבודת הלב, שמשמעה פולחן אשר מתרחש בלב,¹ והיא אף נתפסת כממלאת מקום, במידה מסוימת, לפולחן שהתקיים בבית המקדש.² זהו פולחן שאינו נזקק לכלים, לקרבנות מן החי ומן הצומח, אלא רק להתרגשות פנימית. שלא כמו בפולחן, אין המתפלל מעניק לאל חפץ, אבל לעומת זאת הוא מעניק לו תשורה רגשית - דברי שבח והלל. אולם, כמו בכל פולחן, המתפלל חש בנוכחותו המלאה של האל לפניו, וכמו בכל פולחן - הוא פונה אליו. בפנייה זו מתייחדת התפילה ממצוות

1 הגדרת התפילה כעבודת הלב מוסכמת על הכל, על אף שאין הסכמה אם חובת התפילה היא מדאורייתא או מדרבנן. ראו על כך רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים, א, א: "מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר 'ועבדתם את ה' אלהיכם', מפי השמועה אמרו שעבודה זו היא תפילה"; ולעומת זאת רמב"ן, השגות הרמב"ן לספר המצוות, מצות עשה ה: "ואין הסכמה בזה. שכבר בארו החכמים בגמרא תפלה דרבנן".

2 ברכות כו, ע"ב: "רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנום".

רבות אחרות, כפי שאמרו חז"ל: "המתפלל צריך שיכוין את לבו לשמים".³ התפילה היא התייחסות ישירה אל האל: לא התייחסות עקיפה, המזדהה עם האל, כי אם פנייה ישירה אליו. ואכן, באופן אידאלי, מִפְנֵה האדם בתפילה את צרכיו, ומעמיד את האל במרכז. התפילה אינה קידום של צרכי האדם באמצעות הפנייה אל האל. האל אינו אחד האמצעים להעצמת כוחו של האדם, אלא בדיוק להפך: התפילה היא בראש ובראשונה העצמתו של האל, העצמה הנובעת מהכרתו של האדם את האל באמצעות הפנייה אליו; האדם מעמיד את האל במרכז ומכך נובעת העצמת נוכחותו. האל הוא ישות נוכחת בתפילה, כפי שהורו חז"ל: "אמר רב חנה בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: 'המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה כנגדו, שנאמר שְׁוִיִּיתִי ה' לנגדי תמיד'".⁴

מנוכחות האל, או נכון יותר, מן האופן שבו תופס האדם את האל, נגזר הביטוי הרגשי של התפילה. התפיסה של האל ככוח אדיר שהכל תלוי בו, גורמת למתפלל לחוש את קטנותו הוא. הרגש המתעורר מתוך תפיסה כזו צריך לבטא את הפער הבלתי מושג בין האדם, שהוא בשר ודם, ובין בורא העולם הכל-יכול. התפילה צריכה להתגלם במיצוי הנפש, בביטוי הרגשי העמוק ביותר, כדברי האמורא רבי אמי: "אין תפלתו של אדם נשמעת אלא אם כן משים נפשו בכפו".⁵ המתפלל העומד מול אדון העולם, אינו רשאי להסתפק בהתייחסות אקראית כלשהי. ואכן, לכוונה יש משקל חשוב בהלכות התפילה, כדברי הרמב"ם: "כל תפלה שאינה בכוונה אינה תפלה";⁶ ובהמשך: "כיצד היא הכוונה? שיפנה את לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאלו הוא עומד לפני השכינה".⁷ בעת התפילה נדרשת הפנייה של כל המשאבים האנושיים אל עבר האל.

אלא, שהרגשת יתר של מיצוי הנפש עלולה להוביל לזילות התפילה ולהבנתה כאקסטזה. ואכן, לא רק מיצוי הנפש הוא הקובע את איכות התפילה, אלא גם רגישותה ורוחניותה. התפיסה של האל ככל-יכול עומדת בניגוד לפן אחר של תפיסתו – טמיר ונעלם. תפיסה זו של האל מעוררת רגש שונה מן הרגש הראשון, העוצמתי. המאמין העומד נוכח האל, השוכן שחקים ורוכב ערבות, עורג לאותו עולם של מסתורין, ונפשו משתוקקת לבטא כוונה עדינה יותר ומרוממת. עוצמת נוכחותו של האל אכן מעצבת את הרגש הקיים בתפילה, אבל טבעו של האל, כפי שהוא נתפס בעיני האדם, אף הוא קובע ומכוון את חווית התפילה.

חוויה זו של ערגה והשתוקקות אל האל היא מן החוויות הדתיות הנעלות ביותר, היא חווית הדבקות שבגללה זוכה האדם להיות "כמלאך לרגעים". באופן זה מתאר רבי חיים מוולוז'ין את הדבקות המתחוללת בתפילה:

לזאת, בעת עומדו להתפלל לפני קונו יתברך שמו, יפשיט גופו מעל נפשו, היינו שיסיר כל רעיוני ההבלים הבאים מכחות הגוף שנחקקו ונתדבקו בנפשו... ורק נפשו לבדה היא המדברת תפלתה. ובדברו כל תיבה, שהיא כח וחלק מנפשו, ידיבק בה רעותיה מאד, ליתן ולשפך מאד, ליתן ולשפך בה נפשו ממש לגמרי, ולהדביקה בשרש העליון של תיבות התפלה העומדים ברומו של

3 שם לא, ע"א.

4 סנהדרין כב, ע"א.

5 תענית ח, ע"א.

6 רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים, ד, טו.

7 שם, טז.

עולם... ואז יחשב כאלו הוא מסלק מזה העולם, והוא מבני עליה למעלה, עד שגם אחר התפלה יקשה לו מאד להפנות מחשבתו לעניני זה העולם, ויהא בעיניו כאלו נופל ומטפס ויורד מאגרא רמא לבירא עמיקתא. וכענין "חסידים הראשונים שהיו שוהים שעה אחת גם אחר התפלה... וכל כך תרכה ותתלהט אהבתו יתברך בכח נפשו, עד שיהא חושק ומתאוה באמת, שבדברו עתה אותו הדבור הקדוש של איזה תבה מנסח התפלה, תהא נפשו יוצאת מהגוף לגמרי, ותתעלה להתדבק כביכול בו יתברך שמו.⁸

ברם, ההתמקדות באל אינה מכריחה את התבטלות האדם ואינה מביאה לשכחה עצמית. האדם מבקש אמנם להתגבר על גשמיותו ולדבוק באל, אך לא מתוך ויתור על ישותו שלו. בקשה על צרכים אישיים היא גופה של תפילה, בעיקר משום שבאמצעותה מכיר האדם בכך שהאל הוא הכתובת לבקשה, האל הוא היכול להיענות לצרכים אלו. התפילה מבטאת אפוא סוג של הגשמה העומדת בסתירה לתפיסה המופשטת של האל, כפי שכתב רבי אברהם ישעיהו קרליץ, ה"חזון איש":

מנויה וגמורה כי ביד האדם להכין לבו לשמים. וכל שמרכה לצאת מהשקר, ולצייר בלבו ציור אמיתי, כי אמנם ניתן לאדם להתקשר במחשבתו עם עילת כל העילות, וקרוב ה' לכל קוראיו, וזה נחת רוח ליוצרו, אשר כמובן הוא כולו סוד, ואין בכח שכל אנושי לצייר ציור אמיתי. אבל אמנם כנור תלוי בלב כל אנוש,

ונהנה הוא מנעימת זמירותיה. ומה נפלא הדבר כי ביכולת האדם להשיח דאגותיו לפני אדון עולם ית' [יתברך] כאשר הוא משיח לרעהו, והמקום ב"ה [ברוך הוא] מכנהו ילד שעשועים. ותפילה בעת צרה שהאדם נצטווה עליה, היא לו לעזר ותרופה מתמדת, משמחת לב ומאירת עיניים.⁹

החוויה הדתית היא אכן המזיגה הבלתי אפשרית בין תפיסת האל כאחר המוחלט ובין תפיסתו כקרוב ביותר. אולם, חרף הלגיטימיות של סתירה בלתי אפשרית זו, מעלת התפילה היא במיצוי הנפש לקראת הפנייה הבלתי אמצעית אל האל

תחושת הסוד, המסתורין של האל, עומדת אכן בסתירה ליכולת האדם "להשיח דאגותיו לפני אדון העולם כאשר הוא משיח לרעהו". החוויה הדתית היא אכן המזיגה הבלתי אפשרית בין תפיסת האל כאחר המוחלט ובין תפיסתו כקרוב ביותר. אולם, חרף הלגיטימיות של סתירה בלתי אפשרית זו, מעלת התפילה היא במיצוי הנפש לקראת הפנייה הבלתי אמצעית אל האל.

8 רבי חיים מוולוז'ין, **נפש החיים**, שער ב, פרק יד, עמ' קנח-קנט.
9 רבי אברהם ישעיהו קרליץ, **אגרות חזון איש**, חלק ב, אגרת ב, ירושלים תשט"ו, עמ' כ-כא.

ג. המצב הנפשי של המתפלל – התפילה המלנכולית

כפי שראינו, נגזר הביטוי הרגשי של המתפלל מן האופן שבו הוא תופס את האל. בפרק זה אני מבקש להראות שני רגשות שונים, הבאים לידי ביטוי בתפילה, ומגלמים את התפיסות השונות של האל: מתפיסת האל על-ידי האדם ככלי-יכול נובע ביטוי רגשי מלנכולי, המתחטא לפני האל ומבקש את עזרתו; מתפיסה האל כישות מסתורית וטמירה נובע באדם רגש, טמיר אף הוא, של בקשה לחקות את המלאכים ולהימצא עמם בקרבת האל.

לניגון היהודי של התפילה, בעיקר לניגון האשכנזי, יש נימה מלנכולית בולטת. הדבר נובע מן הרצון להתחנן, למצוא באל את התרופה לחידלון האנושי. גישה זו זכתה להמצאה של חז"ל, והדגשת המוטיב המלנכולי חוזרת רבות במקורות. כך, למשל, דרשו חז"ל את פרשת עגל הזהב: לאחר מעשה העגל, לאחר שהתחנן משה לכפרה בעבור עם ישראל וקיבל את הלוחות השניים, הציג הקדוש ברוך הוא את עצמו בפני משה כאל רחום וחנן, אך אפיים ורבי-חסד, המרחם על בריותיו (שמות לד, ו). האמורא הארצישראלית רבי יוחנן הבין את המדרש כמורה לאדם כיצד ראוי לפנות אל האל בבקשת רחמים – להזכיר את רחמיו:

ויעבר ה' על פניו ויקרא, אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין – יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם.¹⁰

הפנייה אל רחמיו של הקדוש ברוך הוא היא אחת הדרכים החשובות להגיע אליו: "וכשאתה מתפלל אל תעשה תפלתך שיחה אלא תחנונים לפני הקדוש ברוך הוא שנאמר כי אל רחום וחנן הוא ארך אפים ורב חסד וניחם על הרעה".¹¹ במקום אחר קובע תלמידו של רבי יוחנן, רבי אלעזר בן ערך, כי לאחר החורבן אין התפילה נשמעת אלא אם כן היא נאמרת בדמעות:

אמר רבי אלעזר: מיום שנחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה, שנאמר: "גם כי אזעק ואשוע שתם תפילתי" (איכה ג, ח). ואף על פי ששערי תפילה ננעלו שערי דמעות לא ננעלו, שנאמר: "שמעה תפילתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש" (תהלים לט, יג).¹²

האל מאזין לרמעה ולצער. הפרגוד החוצץ בין הבורא ובריותיו לעולם אינו חוסם את הדרך בפני דמעתם של העשוקים. הבנה זו הביאה לפיתוחה של תפיסה תאורגית של הבכ¹³ ולתאולוגיה של מלנכוליה. מיצוי הנפש והלב, פנייה אל "לבו", כביכול, של

10 ראש השנה יז, ע"ב.

11 אבות דרבי נתן, יז. יש המבינים זאת כמחלוקת בין שתי גישות בתקופה שלאחר חורבן הבית: הגישה הממסדת, ששקדה על ניסוח מטבע הברכות בתפילה, והגישה שדגלה בתפילה ספונטנית; הגישה הממסדת היא זו של רבן גמליאל והגישה הספונטנית היא זו של רבי אליעזר שאמר: "רבי אליעזר אומר העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים" (משנה, ברכות ד, ד).

12 בבא מציעא נט, ע"א.

13 על הבכי כתאורגיה וכפרקטיקה מיסטית ראו משה אידל, קבלה: היבטים חדשים, ירושלים ותל-

האל, היא עבודת ה' הנדרשת, ולמעשה היא כמעט הדרך היחידה להגיע אליו. הכרה בתאולוגיה של המלנכוליה היא גם המסבירה את הדרך שבה נוקט היהודי בתפילתו: היהודי מתחנן, מתרפק ומתחטא לפני בוראו.

תפיסה זו הייתה ברורה לחכמי המשנה והתלמוד. באחת האגדות מתארת הגמרא כיצד נכשל ניסיונם של החכמים להביא לסיומה של עצירת גשמים בדרך של ישיבה בתענית. מה שהביא לסיום הבצורת, בסופו של דבר, לא הייתה תפילתם של אותם החכמים, אלא צערם על כך שתעניתם לא התקבלה:

רבי יהודה נשיאה [נכדו של רבי יהודה הנשיא] גזר תענית [בעטיה של בצורת]. ביקש רחמים ולא בא הגשם. אמר: כמה היו [מנהיגים לישראל] משמואל הרמתי

ליהודה בן גמליאל! אוי לו לדור שכן ארע לו, אוי לו למי שעלתה בימיו כך! הצטער ובא הגשם... רב נחמן גזר תענית [בעטיה של בצורת]. ביקש רחמים ולא בא הגשם. אמר: תלו את נחמן והשליכו אותו מן הקיר לקרקע [לאמור, אינני שווה דבר!] הצטער ובא הגשם.¹⁴

רק צער אמיתי, אפילו זה הנובע מצער אישי על כישלון אישי, זוכה להיכנס לפני ולפנים ולשנות את הגזירה. על כן, הורו חז"ל להתפלל בתחנונים

התענית, שהיא עצמה הבעת צער, אין בה כדי להביא לשינוי גזירת הבורא. רק צער אמיתי,

אפילו זה הנובע מצער אישי על כישלון אישי, זוכה להיכנס לפני ולפנים ולשנות את הגזירה. על כן, הורו חז"ל להתפלל בתחנונים: "ויתפלל" דרך תחנונים כרש המבקש בפתח",¹⁵ וכדברי התנא רבי אליעזר: "כל העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים".¹⁶ הדברים הולמים את דברי האמורא רבי יצחק בגמרא: "רבי יצחק אמר: יפה

אביב תשנ"ג, עמ' 93-105 ועמ' 211-212.

14 תענית כד, ע"א; וכן ראו שם, ע"ב: "רב פפא גזר תעניתא ולא אתא מיטרא, חלש ליביה, שרף פינכא דדייסא ובעי רחמי ולא אתא מיטרא. אמר ליה רב נחמן בר אושפוזי: אי שריף מר פינכא אחריתי דדייסא - אתי מיטרא. איכסיף, וחלש דעתיה, ואתא מיטרא"; [ותרגום: רב פפא גזר תענית ולא ירד מטר. חלש ליבו וגמע כף של דייסה, ביקש רחמים והגשם לא ירד. אמר לו רב נחמן (בלגלוג): לו היית בולע קערה נוספת, היה בא מטר. התבייש וחלשה דעתו, וירד הגשם. וכן שם כה, ע"ב: "תנו רבנן מעשה ברבי אליעזר שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו הצבור לצאת. אמר להם: תקנתם קברים לעצמכם? געו כל העם בבכיה, וירדו גשמים".

15 טור, אורח חיים, סימן צח.

16 ברכות ד, ד. רבן גמליאל ורבי יהושע אכן חולקים על רבי אליעזר, וסוברים שאדם חייב להתפלל דרך קבע (שם), אבל הם אינם חולקים על העיקרון שהתפילה צריכה להיות בתחנונים. לדבריהם, הקביעות שבתפילה איננה פוגמת בתחינה שבה. זו הסיבה לכך שפרשנות הגמרא, לדברי רבי אלעזר, היא כי המתפלל דרך קבע הוא זה שמבקש להיפטר מהמשא שעל גבו; כן ראו רמב"ם, משנה תורה, (הספר המוגה, אוקספורד, הנטינגטון 80, הלכות תפילה וברכת כהנים, ד, טז: "כיצד היא הכוונה, שיפנה את לבו מכל המחשבות, ויראה עצמו כאלו הוא עומד לפני השכינה. לפיכך צריך לישב מעט קודם התפילה, כדי לכוון את ליבו, ואחר כך יתפלל בנחת ותחנונים. ולא יעשה תפלתו כמי שהיה נושא משוי, משליכו והולך לו. לפיכך צריך לישב מעט אחר התפילה, ואחר כך ייפטר". על פרשנים וחוקרים שנדרשו לאמרתו של רבי אליעזר ראו יוסף היינמן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 77-79 והפניותיו שם בהערה 2; שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, ניוארק תשנ"ו, עמ' 32-31; יוסף פאור, 'לביאור המונח 'קורא באיגרת', עלי-ספר, טו (תשמ"ט), עמ' 22-24; עזרא פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 428-429.

צעקה לאדם, בין קודם גזר דין בין לאחר גזר דין.¹⁷ מערכת היחסים בין האדם והבורא נתפסת כמערכת יחסים אישית, ולפיכך לתחינה, לזעקה, נודעת עוצמה דתית עזה יותר מהגדרות מושגיות של צדיק ורשע.

חכמים, שהיו מודעים לכוחו התאורגי של הצער, מתארים במקום אחר את חששם מפני צערם של בריות שישנו את גזירותיו של הקב"ה, גם את אלו שנגזרו מתוך הצדקה גמורה. לפי חכמים, ניתן לשבים מגלות בכל לעשות כרצונם באותו יצר הרע הממונה על הסתת האדם לעבוד עבודה זרה. החכמים חששו כי אף-על-פי שאותו היצר ניתן להם מתוך החלטה אלוהית גמורה, עלולה זו להשתנות אם היצר יבכה, ולכן שמרו אותו בתוך דוד של עופרת, האטימה לקול.¹⁸ החשש מבכיו של יצר העבודה הזרה קיים גם כאשר חכמים יודעים שהיצר ניתן לרשותם באמצעות חותמו של הקב"ה, חותם שהוא אמת. ואכן, זו הסיבה לכך שהתאולוגיה של המלנכוליה או של הבכי היא שעיצבה את התפילה היהודית ואת מנגינתה. דומה שאין סיכום טוב לדבריי מדבריו של הרב סלובייצ'ק:

יש לתפילה הצדקה והיא בעלת משמעות רק כאשר האדם מודע לכך שאפסה תקוותו, שלא נותר לו ידיד פרט לאלוהים אשר ממנו יוכל לצפות לעזרה ולניחומים, כאשר נפשו עגומה עליו וכולו ייאוש, בדידות וחוסר ישע... התפילה כחוויה אישית, כמעשה יצירתי, אפשרית רק אם וכאשר מתגלה לו לאדם שהוא במשבר או נתון במצוקה. בשל כך שונה רעיון התפילה היהודי מזה המיסטי, משום שאנו מדגישים את מרכזיותה של הבקשה, בעוד שהמיסטיקאים רואים את השבח וההלל כלב לבו של העניין. התפילה נובעת מתוך אשיות החשה עצמה במצוקה, מרוכזת וחסרת תקווה, ועל כן נושאה העיקרי אינם דברי שבח או מילות הערצה, אלא הבקשה, הדרישה, התחינה.¹⁹

תפילה מתוך משבר, ממעמקים, היא הראויה למעלת התפילה, בניגוד להתעלות מיסטית, השייכת לחוויות מסוג אחר. יש להעיר, כמובן, כי תאולוגיית הבכי הזאת אין לה דבר עם התאולוגיה של הבכי בנצרות. הבכי כפולחן הוא מושג מפותח מאוד בנצרות, ותכליתו לשמש אמצעי להתקרבות אל האל. הבכי מכפר, הבכי מטהר ומזכה בחסד האל. זוהי מתנת הדמעות, המתוארת לארוכה בספרות הנוצרית בימי הביניים.²⁰ עם זאת, בכי מסוג זה קיים גם ביהדות, למשל באגדה זו:

והתניא: אמרו עליו על רבי אלעזר בן דורדיא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים והיתה נוטלת כיס דינרין בשכרה, נטל כיס דינרין והלך ועבר עליה שבועה נהרות. בשעת הרגל דבר הפיחה, אמרה: כשם שהפיחה זו אינה חוזרת למקומה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה. הלך וישב בין שני הרים וגבעות, אמר: הרים

17 ראש השנה יח, ע"א.

18 יומא טז, ע"ב.

19 הרב יוסף דוב סלובייצ'ק, מן הסערה: מסות על אבלות, ייסורים והמצב האנושי, תרגם אביגדור שנאן, דוד שץ, יואל ב' וולוולסקי וראובן ציגלר (עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 136 (להלן מן הסערה).

20 ראו: Pirooska Nagy, 'Religious Weeping as Ritual in the Medieval West', *Social Analysis*, 48, Issue 2 (Summer 2004), pp. 119-137.

וגבעות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "כי ההרים ימוש והגבעות תמוטינה" (ישעיהו נד). אמר: שמים וארץ בקשו עלי רחמים, אמרו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה" (ישעיהו נא). אמר: חמה ולבנה בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "וחפרה הלבנה ובושה החמה" (ישעיהו כד). אמר: כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "ונמקו כל צבא השמים" (ישעיהו לד). אמר: אין הדבר תלוי אלא בי, הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה: רבי אלעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא... בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת.²¹

אפשר שבכיו של רבי אלעזר בן דורדיא היה חלק מתהליך התשובה, והוא שהביאו לדרגה הגבוהה של חיי עולם הבא (ייתכן בהחלט הסבר שונה לכיו של רבי אלעזר בן דורדיא: אף הוא בכה מתוך בקשת רחמים על עצמו ועל מצבו, וצערו הוא שהביא את נשמתו עד כסא הכבוד). ברם, אין זה הבכי שאותו אני מתאר. הבכי בתפילה היהודית אינו בכי מכפר, אלא בכי של צער, צער שמעורר את חיבתו של אדון הכול. בכי זה הוא חלק ממערכת יחסים אנתרופומורפית עם האל – האדם מצטער והאל מרחם; והאדם בתפילתו מנסה לעורר את רחמיו של האל באמצעות מסכתותיו.

חיקוי המלאכים (imitatio angeli)

אולם, לא רק התאולוגיה של הבכי עיצבה את התפילה היהודית. כפי שכתבתי לעיל, התפילה היא בראש ובראשונה עמידה לפני האל, עמידה מול הנצח, הגבורה וההוד; הזיקה לאותו נצח והוד, היכולת לחוש את ההווה המרחפת באותו עולם של מסתורין. עמידה זו מול הנצח – המחוללת לעתים רצון להתדמות לאל או לבריות הקרובות אליו, ומחוללת גם רצון להתקרב אליו – מעצבת את התפילה באופן שונה.

**עמידה זו מול הנצח –
המחוללת לעתים רצון
להתדמות לאל או לבריות
הקרובות אליו, ומחוללת
גם רצון להתקרב אליו –
מעצבת את התפילה
באופן שונה**

הניסיון האנושי לחקות את יחס המלאכים אל האל – להבדיל מתאולוגיה של חיקוי האל (imitatio dei) – מתבטא בראש ובראשונה בתפילה, אולם גם במעשי פולחן אחרים יש מן

המאפיינים של חיקוי המלאכים (Imitatio angeli). בתיאורים המקראיים של העולמות העליונים, בין בתיאור של ישעיהו (ישעיהו ו) ובין בתיאור של יחזקאל (יחזקאל א), מתוארת סביבת המלאכים כסביבה תזזיתית, רבת-פעילות, הנמצאת לפני האל; בישעיהו נעים אמות הסיפים (ישעיהו ו, ד) וביחזקאל באה רוח סערה (יחזקאל א, ד). ועוד, בין באי מעלה קיימת תקשורת בין-אישית רבה. בישעיהו קוראים השרפים זה אל זה ואומרים קדוש קדוש קדוש (ישעיהו ו, ג), וביחזקאל רצות חיות הקודש רצוא

ושוב (יחזקאל א, יד). ההמולה מפני האל מעידה על האימה העצומה מפניו, ופניית המלאכים זה אל זה, כמו הריצה רצוא ושוב, נובעת מדינמיקה בין־אישית. קיומם של המלאכים נועד כנראה כדי להצביע על כבוד האל. ההיררכיה של העולמות העליונים, העובדה שגבוה מעל גבוה וגבוהים עליהם, מדגישה את רוממותו. ולפיכך מתאר המדרש את תפקידם של המלאכים – הם האומרים שירה לפני האל:

ר' חלבו בשם ר' שמואל [בר נחמן] אומר בכל יום ויום הקב"ה מחדש לו כת של מלאכים והן אומרים שירה לפניו ומהלכין, א"ר ברכיה לר' חלבו והכתיב "ויאמר שלחני כי עלה השחר" (בראשית לב, כז), א"ל חניקה סברת מחניקיני [האם סברת שאתה חונק אותי – סותר אותי בשאלתך]? הוה מיכאל וגבריאל הן שרים של מעלה כולהי מתחלפין ואינן לא מתחלפין [כולם מתחלפים והם אינם מתחלפים].²²

על־פי מדרש זה, תפקידם של המלאכים, מלבד מיכאל וגבריאל, הוא לומר שירה. לכך הם נוצרים, ולאחר שהם ממלאים את תפקידם הם חוזרים לנהר דיגור – המקום שממנו נבראו.²³ תפיסת המלאכים כמי שנבראו כדי לומר שירה מתבררת במדרשים אחרים גם כן:

כיון שבא לעת ערב ראה אדה"ר [אדם הראשון] את העולם שמחשיך ובא למערב אמר אוי לי בשביל שסרחתי הקב"ה מחשיך עלי את העולם והוא אינו יודע שכן דרך העולם. לשחרית כיון שראה את העולם שמאיר ובא למזרח שמח שמחה גדולה עמד ובנה מזבחות... באותה שעה ירדו שלש כתות של מלאכי השרת ובידיהם כנורות ונבלים וכל כלי שיר והיו אומרים שירה עמו שנאמר מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה'.²⁴

מדרש זה הוא ייחודי בכך שהוא מוסיף על התיאור של המלאכים האומרים שירה כי הם גם יודעי נגן;²⁵ הם אוחזים בכנורות ובנבלים ובכל כלי שיר. ועוד, המלאכים אומרים שירה בכל יום:

דאמר רב חננאל אמר רב: שלש כתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש ה' צבאות. מיתבי: חביבין ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאכי השרת, שישראל אומרים שירה – בכל שעה, ומלאכי השרת אין אומרים שירה אלא – פעם אחת ביום, ואמרי לה – פעם אחת בשבת, ואמרי לה – פעם אחת בחודש, ואמרי לה – פעם אחת בשנה, ואמרי לה – פעם אחת בשבוע, ואמרי לה – פעם אחת ביובל, ואמרי לה – פעם אחת בעולם; וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנאמר: שמע ישראל ה' וגו' (דברים ו), ומלאכי השרת אין מזכירין את השם אלא לאחר ג' תיבות, כדכתיב: קדוש קדוש קדוש ה' צבאות (ישעיהו ו); ואין מה"ש [מלאכי השרת] אומרים שירה למעלה, עד שיאמרו ישראל למטה, שנאמר: ברך יחד

22 איכה רבה (מהדורת שלמה בובר), פרשה ג.

23 שם, על־פי מהדורת וילנא.

24 אבות דרבי נתן, נוסחה א, א.

25 כן ראו סנהדרין לט, ע"ב.

כוכבי בקר (איוב לח), והדר: ויריעו כל בני אלהים! אלא: אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש קדוש, ואחת אומרת קדוש קדוש קדוש ה' צבאות.²⁶

מקור זה מצביע על כך שהמלאכים נושאים בתפקיד של אומרי שירה, אולם הוא גם מצביע על דבר-מה נוסף – על השוואה בין ישראל והמלאכים, השוואה שבה ניתן היתרון לישראל דווקא. חכמים שאבו את דמיונם התאולוגי מן הדימוי שהיה להם על המתחולל בעולמות העליונים. עולם המלאכים היווה בעבורם מודל לחיקוי, וזו הסיבה שהם אימצו רבות מן המחוות של באי-מעלה. דבר זה בולט בפרקי היכולות ובמדרשים התלמודיים הקרובים להם, ואלו נתנו את אותותיהם בעיצוב התפילה, בנוסח שלה ובאווירה האופפת אותה. התפילה, כפי שעיצבו אותה החכמים, התעצבה בעקבות מגמה זו. ואכן, לרגעים שואף המתפלל להיות כמלאך; הוא עומד בתפילתו ברגליים ישרות וצמודות כמלאך,²⁷ ומתעטף באווירה של קדושה כמלאך. תפילת הקדושה היא אחת הדוגמאות לחיקוי המלאכים בתפילה, כפי שעולה מן הפסקה הבאה בפרקי היכולות:

לרגעים שואף המתפלל להיות כמלאך; הוא עומד בתפילתו ברגליים ישרות וצמודות כמלאך, ומתעטף באווירה של קדושה כמלאך

לי שמים וארץ ויורדי מרכבה אם כרובים תגידו זה אמרו לכלימה אני עושה בתפלת שחרית ובתפלת המנחה בכל יום בכל שעה שישאל אומרים קדוש קדוש קדוש ה' ולמדו אותן ואמרו להם שאו עיניכם לרקיע כנגד בית תפלתכם בשעה שאתם אומרים קדוש קדוש קדוש ה' צבאות וגו'. אין לי הנאה בבית עולמי שבראתי אלא בשעה שענייכם נשואות לעיני ועיני נשואות לענייכם בשעה שאתם אומרים קדוש קדוש קדוש כי הקול ההוא היוצא מפיהם לפני כריח ניחוח. והעידו להם מה עדות אתם רואים מה אני עושה לקלסתר פניו של יעקב אביכם שהיא חקוקה על כסא כבודי כי בשעה שאתם אומרים לפני קדוש קדוש קדוש כורע אני עליה ומנשקה ומחבבה ומגפפה וידי על זרועותי בשעה שאתם אומרים לפני קדוש קדוש קדוש ה' וגו'.²⁸

על-פי מדרש זה, משתבח האל בעם ישראל הנוהגים כמלאכים ואומרים לפניו קדוש קדוש קדוש. פעולה זו היא רז נסתר שמסרו הכרובים לעם ישראל. דברי פרקי היכולות עשויים להתפרש כממליצים על התאחדות מיסטית, אולם למעשה ההמלצה מצטמצמת לנשיאת עיניים לרקיע. ההתאחדות המיסטית אכן מתחוללת, אולם מי שנוטלים בה חלק אינם אנשים בשר ודם; רוחו של יעקב, שקלסתר פניו חקוקה על כסא הכבוד, היא שמתאחדת עם הבורא. הדרישה, אם כן, היא לשאת עיניים למרום בערגה אל-על,

26 חולין צא, ע"ב.

27 ירושלמי, ברכות א, א.

28 פרקי היכולות רבתי, פרק אחד-עשר, 'בתי מדרשות', א, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' פה-פו. על מדרש זה ראו משה אידל, 'על הקדושה והצפייה במרכבה', מקומראן עד קהיר – מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' ז-טו; עוד על כך ראו א"ר וולפסון, 'דמות יעקב חקוקה בכיסא הכבוד: עיון נוסף בתורת הסוד של חסידי אשכנז', מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131-185.

להעמיק את התחושה של מה שהוא רוחני ונעלה, אבל המתפלל אינו נדרש למצוא את עצמו באותו המקום שבו נמצאת דמות דיוקנו של יעקב ממש.

האוירה בתפילה היא אוירה של "רצוא ושוב", מתוך אימה מחד גיסא וערגה ותחינה מאידך גיסא. הרצון לחקות את המלאכים מתבטא גם בטהרה יתרה, כמו זו הנהוגה ביום הכיפורים. כך גם עולה ממדרש המופיע בפרקי דרבי אליעזר, ומדמה את תפילת יום הכיפורים למעשי המלאכים:

ראה סמאל שלא נמצא בהם ביום הכפורים חטא אמ' (אמר) לפניו רבון כל העולמים יש לך עם אחד בארץ כמלאכי השרת בשמים. מה מלאכי השרת אין להן קפיצין כך ישראל עומדים על רגליהם ביום הכיפורים. מה מלאכי השרת אין בהם אכילה ושתייה כך ישראל אין להם אכילה ושתייה ביום הכפורים, מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא כך ישראל נקיים מכל חטא ביום הכיפורים. מה מלאכי השרת שלום מתווך ביניהם כך הם ישראל שלום מתווך ביניהם ביום הכיפורים. והקב"ה שומע עתירתן של ישראל מן הקטיגור שלהם ומכפר על המזבח ועל המקום ועל הכהנים ועל כל עם הקהל למגדול ועד קטן, שנאמר וקפר את מקדש הקדש.²⁹

עבודת ה' של המתענה אינה מתפרשת כפולחן של ייסורים, אלא כפולחן טרנסצנדנטי המבקש להתעלות מעל לגשמי ולהידמות לבריות של מעלה. הכפרה המוענקת לעם ישראל אינה ניתנת להם בשכר ייסוריהם, אלא מפאת דמיונם למלאכי השרת.

עד כה הצגתי שתי גישות שונות לתפילה, אלא שלא הצגתי את שתיהן כניגוד תאולוגי: תפילת הבכי והתפילה המחקה את המלאכים עומדות זו לצד זו ושתייהן לגיטימיות, לשתייהן מקום בעולמה של תפילה. לעתים מבטאת הבחירה באחת מן הגישות את אופיו של המתפלל, ולעתים היא משקפת את המצב שבו הוא נתון – נמיכות או התעלות ועוצמה. ההבדל בין התפילה המלנכולית ובין התפילה המחקה את המלאכים מקבל את ביטוי אף במצג גופני שונה;³⁰ רבי אליעזר בן דורדיא הניח את ראשו בין ברכיו כשביקש מחילה על עוונותיו, וכך נהג גם רבי חנינא בן דוסא כשהתפלל על בנו של רבי יוחנן בן זכאי:

מעשה ברבי חנינא בן דוסא שהלך ללמוד תורה אצל רבי יוחנן בן זכאי, וחלה בנו של רבי יוחנן בן זכאי. אמר לו: חנינא בני, בקש עליו רחמים ויחיה. הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים – ויחיה. אמר רבי יוחנן בן זכאי: אלמלי הטיח בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו – לא היו משגיחים עליו. אמרה לו אשתו: וכי חנינא גדול ממך? אמר לה: לאו, אלא הוא דומה כעבד לפני המלך, ואני דומה כשר לפני המלך.³¹

רבי חנינא בן דוסא דומה כאן לעבד המבכר תפילה מלנכולית, בעוד רבי יוחנן בן זכאי דומה לשר, למי שהתקשרות שלו עם האל היא בעלת מעלה של רוממות והוד,

29 פרקי דרבי אליעזר, פרק מה ורשה תרל"ד, עמ' רנח-רנט.

30 על המבע הגופני של התפילה ראו אורי ארליך, כל עצמתי תאמרנה: השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשס"ג (להלן כל עצמתי). על שני מודלים, של כבוד ושל הכנעה, ראו שם, עמ' 222-228.

31 ברכות לד, ע"ב.

אלא, שתפילתו של רבי חנינא בן דוסא נשמעת יותר. במקום אחר מתארת הגמרא את החכמים המתפללים באופן שונה ואף לובשים בגדים שונים על-פי מצבם:

רבא בר רב הונא רמי פוזמקי ומצלי [גרביים והתפלל], אמר הכון לקראת וגו'. רבא שדי גלימיה ופכר ידיה [השליך את גלימתו ושילב ידיו], ומצלי [והתפלל]. אמר: כעבדא קמיה מריה [כעבד לפני אדוני]. אמר רב אשי: חזינא ליה [ראיתיו] לרב כהנא, כי איכא צערא בעלמא [כאשר היה צער בעולם] - שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי [פשט את גלימתו ושילב ידיו והתפלל], אמר: כעבדא קמי מריה [כעבד לפני אדוני]. כי איכא שלמא [כאשר היה שלום] - לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי [לבש והתכסה והתעטף והתפלל], אמר: הכון לקראת אלהיך ישראל.³²

הרגישות למצב הרבירים היא זו שמעצבת את מצב רוחו של המתפלל והיא זו שקובעת את היחס שבו הוא פונה אל אלוהיו. ואכן, כשהוא מתבסס על הפסוק בתהילים "ממעמקים קראתיך ה'" (תהלים קל, א), קבע רבי יוסי ברבי חנינא כי על המתפלל להתפלל במקום נמוך, אך טען גם כי התפילה צריכה להיות בעמידה ישרה, חיקוי למלאכים - כשם שהמלאכים עומדים לפני האל ברגלים ישרות, כך האדם העומד בתפילתו לפני האל צריכות רגליו להיות ישרות:

ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, שנאמר: "ממעמקים קראתיך ה'". תניא נמי הכי: לא יעמוד אדם לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר ממעמקים קראתיך ה', וכתוב: "תפלה לעני כי יעטף (תהלים קב, א)". ואמר רבי יוסי ברבי חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: המתפלל צריך שיכוין את רגליו, שנאמר: "ורגליהם רגל ישרה" (יחזקאל א, ז).³³

שתי אמירות אלו של רבי יוסי ברבי חנינא, שנאמרו בסמיכות, מלמדות על הלגיטימיות של שני מצגי התפילה ועל זיקתם זה לזה. מן הצד האחד, תפילה ממעמקים, מתוך שפלות רוח, ומן הצד השני עמידה ברגל ישרה, כמלאכים. גישה דומה יש בנוגע לכוונת המתפלל: על-פי מקור אחד מן המקרא, צריכות עיני המתפלל להינשא אל-על, ועל-פי מקור אחר צריכות הן להיות מושפלות מטה. הפתרון שמצא רבי ישמעאל בר' יוסי הוא מיזוג השניים - העיניים אכן צריכות להיות מושפלות, אך כוונת הלב צריכה להיות אל-על:

דר' חייא ור' שמעון בר רבי הוו יתבי [רבי חייא ורבי שמעון בנו של רבי יהודה הנשיא ישבו ולמדו], פתח חד מינייהו ואמר [פתח אחד מהם, דרש ואמר]: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר: "והיו עיני ולבי שם כל הימים" (מלכים א' ט, ג), וחד אמר: עיניו למעלה, שנאמר: "נשא לבבנו אל כפים" (איכה ג, מא). אדהכי אתא ר' ישמעאל בר' יוסי לגבייהו [בין כה וכה בא ר' ישמעאל בר' יוסי אליהם], אמר להו: במאי עסקיתו [אמר להם: במה אתם עוסקים]? אמרו

32 שבת י, ע"א.

33 ברכות י, ע"ב. על עמידה ישרה כחיקוי המלאכים ראו כל עצמתי, עמ' 28-29.

ליה: בתפילה; אמר להו, כך אמר אבא: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה, כדי שיתקיימו שני מקראות הללו.³⁴

חלוקה דומה עולה גם מהלכות תקיעת השופר, בדיון על ההבדל בין שופר כפוף ובין שופר פשוט, ישר:

אמר רבי לוי: מצוה של ראש השנה ושל יום הכפורים בכפופין ושל כל השנה בפשוטין. – והתנן [והלוא שנינו]: שופר של ראש השנה של יעל פשוט! הוא דאמר כי האי תנא [רבי לוי סובר כמו התנא הבא]; דתניא, רבי יהודה אומר: בראש השנה היו תוקעין בשל זכרים כפופין וביובלות בשל יעלים. – ולימא הלכתא כרבי יהודה [ושיאמר הלכה כרבי יהודה]! – אי אמרת [אם תאמר] הלכתא כרבי יהודה, הוה אמינא אפילו של יובל נמי כרבי יהודה סבירא ליה [הייתי אומר שגם השופר שתוקעים בו בשנת היובל, גם בו הלכה כרבי יהודה], קא משמע לן [בא רבי לוי ללמדנו שהוא פוסק כדברי רבי יהודה רק בתעניות]. במאי קמיפלגי [במה הם חולקים]? מר סבר: בראש השנה – כמה דכיף איניש דעתיה טפי מעלי [כמה שמכופף האדם את דעתו עדיף], וביום הכפורים – כמה דפשיט איניש דעתיה טפי מעלי [כמה שפושט האדם את דעתו עדיף]. ומר סבר: בראש השנה – כמה דפשיט איניש דעתיה טפי מעלי [כמה שפושט האדם את דעתו עדיף], ובתעניות – כמה דכיף איניש דעתיה טפי מעלי [כמה שמכופף האדם את דעתו עדיף].³⁵

יש לשים לב לכך שהמחלוקת בין שתי עמדות אלו היא מחלוקת בין נטיות, בין העדפה כזו או אחרת, אך שתיהן מוצאות מועד בשנה לכל אחת מהאפשרויות; עלי-פי כל עמדה ישנם ימים שבהם עדיף להיות כפוף ויש ימים שבהם עדיף להיות פשוט או זקוף. הווה אומר, בתפילה משולבות שתי גישות שונות: גישה כפופה ומלנכולית, תפילה ממעמקים, וגישה פשוטה השואפת אל-על, אל בין המלאכים.

דחילו ורחימו

הרצון להתקרב אל האל בתפילה, בין מתוך רגש מלנכולי, בין מתוך תחושת התעלות, משקף את המקום שהאל תופס בתודעת האדם. בסופו של דבר נמזגים שני רגשות אלו לחוויה דתית אחת, ושניהם משמשים בה. מזיגה זו באה לידי ביטוי לא רק בחוויה הדתית, אלא גם בביטוי המוזיקלי שלה – בניגון של התפילה. כך, בניגון של כל נדרי או הקדוש שלפני מוסף בימים הנוראים מודגש היסוד המלאכי, על אף שהיסוד המלנכולי אינו חסר בו; לעומת זאת, בניגון של הסליחות בולט יותר היסוד המלנכולי. הצד השווה שבכל הניגונים של התפילה הוא שהמאזין להם חש את נוכחותו של מי שהתפילה מיועדת אליו.

שתי עמידות יסוד אלו הן המכוננות את החוויה הדתית המיוחדת. בפי חז"ל מתוארים שני המוקדים האלה כשילוב של גיל ורעדה, או בניסוח מאוחר יותר: "בדחילו ורחימו" – ביראה ובאהבה:

34 יבמות קה, ע"ב.
35 ראש השנה כו, ע"ב.

משנה. אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים. אפילו המלך שואל בשלמו לא ישיבנו, ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק. גמרא. מנא הני מילי [מניין דברים אלה; מה המקור לדברי המשנה]? ... אמר רב נחמן בר יצחק מהכא [מכאן]: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" (תהלים ב, יא).³⁶

תחושת היראה המהולה באהבה היא מן המאפיינים של הרגש כלפי האל. תחושה זו עומדת בניגוד מה לתיאורים אינטלקטואלים יותר של התחושה הדתית. לא תחושה של מסתורין נורא, כפי שטען רודולף אוטו, לא של פליאה, כפי שניסה לתאר אברהם השל, אלא תחושה של קרבה עצומה המשולבת ביחד עם ידיעה על קיומו של פער אונטי שאינו ניתן לגישור.

מזיגה זו של גיל ורעדה אינה אופיינית לתפילה בלבד. היא מתוארת בפי חז"ל גם בזמן לימוד תורה:

ושבחתני אני את השמחה - שמחה של מצוה... ללמדך שאין שכינה שורה... אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (מלכים ב', ג). אמר רב יהודה: וכן לדבר הלכה. אמר רבא: וכן לחלום טוב. איני [היכן הוא]? והאמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מר - תכוינה, שנאמר שפתותיו שושנים נוטפות מור עבר (שיר השירים ה), אל תקרי מור עבר אלא מר עובר, אל תקרי שושנים אלא שושנים! לא קשיא, הא - ברכה והא - בתלמיד [כאן מדובר ברב וכאן מדובר בתלמיד]. ואיבעית אימא [ואם תרצה תאמר]: הא והא ברכה [כאן וכאן מדובר ברב], ולא קשיא, הא - מקמי דלפתח, הא - לבתר דפתח [כאן לפני שפתח בשיעור, כאן לאחר שפתח בשיעור]. כי הא דרבה, מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, וברחי רבנן. לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא [כמו רבה, לפני שפתח בשיעור לפני החכמים אמר דברים של בדיחותא, אחר כך ישב באימה ופתח בשיעור].³⁷

אמנם חשש העיקרי של הרבנים היה מפני השפעות תרבותיות זרות, אולם החשש מפני שיבוש רוח התפילה הטריד אותם לא פחות

רבה לימד באימה, אך חשוב היה לו להתחיל בבדיחה. לקיומם של שני הפנים של האווירה הנדרשת - הגיל והרעדה, הבדיחותא והאימה - נודעת חשיבות משום שיחידיו הם היוצרים את הדינמיקה של הקדושה. ואכן מזיגת הגיל והרעדה היא שעמדה לנגד עיני הפוסקים בפסיקתם בנושאי המוזיקה בבתי הכנסת. כך, למשל, בעניין השימוש בכלי נגינה בתפילה:

אמנם חשש העיקרי של הרבנים היה מפני השפעות תרבותיות זרות, אולם החשש מפני שיבוש רוח התפילה הטריד אותם לא פחות. הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל (1953-1988) פסק, למשל, כי "אין להתיר לשיר בכלי זמרה בביהכ"נ בשעת התפילה, כי

36 ברכות ל, ע"ב.
37 שבת ל, ע"ב.

התפילה צריכה להאמר בגילה שיש בה רעדה ולא בשמחה של כלי זמרה".³⁸ תפוסת האל כקרוב לקוראיו, אך בה בעת כאל איום ונורא, היא זו שעמדה תדיר לנגד עיני חכמי ישראל.

ד. תמורות בעולם המוסיקה הליטורגית היהודית

ההשלכות של התאולוגיה על המוזיקה של התפילה הן רבות: מחד גיסא, היראה, תחושת המרחק האנושי, אינן מאפשרות מוזיקה חביבה וקלילה, כזו שרווחת בשיירי ילדים, במארישים צבאיים ובמסיבות; מאידך גיסא, האהבה לאל אינה מקבלת את ביטוייה בתחושת הריחוק והמסתורין המאפיינים את המוזיקה הנוצרית דוגמת זו של פרגולזי, ויואלדי ובאך. הקדושה – שבה גם היראה וגם האהבה צריכות לדור בכפיפה אחת – באה לידי ביטוי בחזנות. רק מי ששמע את "רזא דשבת" של פנחס פינצ'יק, ונרעד במתיקות, בערגה ובכמיהה לאל, יכול להבין את תפקידה של המוזיקה בתפילה. הניגון היהודי של התפילה מואשם פעמים רבות בהיותו בעל נימה מלנכולית וסולם מינורי. אולם, כפי שטוען הרב סולובייצ'יק, התפילה היהודית אינה מבקשת מוזיקת רקע:

מעולם לא ייחסנו חשיבות רבה מדי לרגש הדתי האימפולסיבי, לנהירה הפזיזה אחר החסידות הדתית, להמרת דת פתאומית, לזינוק החפז מן הארצי והחילוני אל המקודש והשמימי... בשל כך נמנעה היהדות מאז ומתמיד מקירוב האדם אל האלוהים על ידי פיתויו באמצעים חיצוניים מושכי לב ומקסימים. היא לא ניסתה להגיע אל נפשו על ידי הקפתה באווירה רכה, עדינה ושלווה, ספוגה ביופי מרגיע ובקסם עדין, אשר בתוכה יחוש כמעט ספונטנית משוחרר מכל דאגותיו... בשל סיבה זו מתייחדת עבודת האלוהים היהודית בפשטותה המוחלטת ובהעדרם של יסודות פולחניים-טקסיים כלשהם. היא חסרה את ההוד וההדר שבפולחן הנערך בכנסייה היוונית-אורתודוקסית הביזנטית, את רגע ההשתאות הספוג ביראת הכבוד שבמיסה הרומית הקתולית... מעולם לא נעשה הניסיון להשתמש בדגמים ארכיטקטוניים (כגון אולמות קמורים, חללים חשוכים חלקית, תנופה גותית נשגבת), פעלולים קישוטיים (כגון זכוכית צבעונית אשר האור חודר דרכה כשהוא מאבד את בהירותו הטבעית מתמוזג באפלה קסומה) או פעלולים צליליים (החל בנגינה החרישית ביותר, אשר בקושי ניתן לחוש בה, וכלה בנגינת המנונים חגיגית) כדי לעורר במתפלל את תחושת התעלומה הגדולה מחד גיסא, ואת האושר הנפלא מאידך גיסא, הכרוכים במפגש האדם והאלוהים.³⁹

לדעת הרב סולובייצ'יק, התפילה צריכה לנבוע מתוך צורך פנימי, ולא מתוך רצון להתאים לאווירה שמבחוץ.

אתחיל אפוא בסקירת התמורות שחלו בניגון המסורתי של התפילה בעולם האשכנזי. נהוג לראות בתולדות המוזיקה היהודית שיקוף של מעמד היהודים בעולם זה – קבוצה

38 ראו: הרב בן ציון חי עוזיאל, 'מסמך: תשובה לשאלת עוגב בבית הכנסת', דוכן, יג (תשנ"א), עמ' 63-65. אני מודה לד"ר אבי כספי על הבאת מקור זה.

39 מן הסערה, עמ' 142-143.

בעלת אוטונומיה תרבותית הנחשפת לתרבות המערב. המוזיקה שימשה נושא לתיעוב הדדי: הנוכרים תיעבו את המוזיקה היהודית שבקעה מבתי הכנסת, והיהודים תיעבו את המוזיקה של הכנסיות.⁴⁰ המוזיקה היהודית האשכנזית שמרה על בידוד תרבותי מרצון, שממנו לא יצאה עד למאה השבע-עשרה.⁴¹ ואכן, כך מצטיירת התמונה העולה מאחד הספרים המכוננים של התרבות היהודית בימי הביניים, **ספר חסידים**, שנכתב עוד בשלהי המאה השתים-עשרה. החסיד מצווה שלא להסכים למוזיקה נוצרית אפילו בהקשרים שאינם תפילה ועבודה ה':

מי שיש לו בן קטן מוטל בעריסה כדי שלא יכבה לא ירננו לו שירים וזמירות של גוים וגם לא נגונים של ישראל שהם להקב"ה אבל אם יש חרוזות מפסוק ותלמוד והוא מנגנם כדי שיזכירם ולא ישכחם אע"פ שהתינוק שותק ונהנה מותר. לא ילמוד אדם לגלח אותיות ולא ינגן לפניו זמר נעים פן ינגן הגלח בע"ז [עבודה זרה] שלו אותו נגון. וכל שמנגנים בפני ע"ז לא יעשה אותו נגון להקב"ה.⁴²

ב**ספר חסידים** מומלץ לשמור בזמן התפילה על דממה, שכן "אי אפשר לכוין אלא בדממה דקה. כשמתפלל צריך שתיקה כדי שיכוין לבו".⁴³ המחבר מודע לניגוני התפילה השכיחים - לדעתו משבשים ניגונים אלו את הדעת - וממליץ "ומי שמתפלל ובתפילתו שמע קול ניגונים שמבטלים אותו מכוונתו ידבר התפילה באותו ניגון ולא ישתבש".⁴⁴ ואכן, החברה האשכנזית שמרה את הניגון המסורתי עד לעת החדשה. ה'נוסח', האופן המוזיקלי המדויק שבו נשתמרה התפילה האשכנזית, קיבל משקל תאולוגי רב. אחת הדוגמאות הבולטות למעמד הניגון בתפילה היא פסקיו הרבים של המהרי"ל (רבי יעקב בן משה מולין, נפטר בוורמייזא בשנת 1427), שבהם קבע בפירוט רב את הניגונים המדויקים בתפילה (אלו שנקראו מאוחר יותר ניגונים מסיני),⁴⁵ ואף תבע לשמר אותם באדיקות.⁴⁶ המהרי"ל נודע בהיותו חזן ומחבר ניגונים, וכפי הנראה סייע משקלו הרב

David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*, 40
Princeton 1996, pp. 209-214.

41 רות הכהן מתארת את תופעת הניכור ההדדי, כמו את הבידוד המוזיקלי, ומונה שני נימוקים אשר תרמו לבידוד זה: האחד - ריאקציה לרדיפות שרדפה החברה הנוצרית ופיתוח של תרבות מרטירית, עם כל המשתמע מכך מן הבחינה המוזיקלית; השני - החשש מפני השפעה נוצרית על האמונה היהודית. שני נימוקים אלה מבטאים את הצורך של החברה היהודית הפריפריאלית להגדיר את עצמה אל מול החברה ההגמונית הנוצרית. Ruth HaCohen, 'Between Noise and Harmony: The Oratorical Moment in the Musical Entanglements of Jews and Christians', *Critical Inquiry*, 32 (Winter 2006), pp. 250-277 (להלן 'בין רעש להרמוניה').

42 רבי יהודה החסיד, **ספר חסידים**, מהדורת מרגליות (כתבי-יד בולוניה), לבוד תרפ"ד, ירושלים תשי"ז, תשמ"ט, סימן רלח.

43 רבי יהודה החסיד, **ספר חסידים**, מהדורת וויסטינעצקי (כתבי-יד פארמה), ברלין תרנ"ב, סימן תנו (להלן **ספר חסידים**).

44 שם, סימן תנה.

45 על ניגונים מסיני ראו, Abraham Z. Idelsohn, *Jewish Music - Its Historical Development*, New York 1944, pp. 136, 177 (להלן **מוזיקה יהודית**); כן ראו 'בין רעש להרמוניה', עמ' 262.

46 על המשמעות הרבה שיוחסה לניגון המסורתי ניתן לעמוד מדברי המהרי"ל. ראו, למשל, **ספר מהרי"ל** (מנהגים), הלכות ערב פסח: "במגנצא וכן בוורמייזא בשבת פ' שקלים מתחילין להאריך בניגון הכל יודוך ביוצר דשבת"; שם, הלכות טבת, שבט, אדר: "כל הארבע פרשיות אומר במגנצא קדיש שלפני ברכו בניגון קדיש של יו"ט"; שם, סדר התפילות של פסח: "בשבת חולו של מועד אומרים יוצר 'אהבוך' ומתחילין הגבור. ומנגן כל הניגונים כמו שמנגנין ביו"ט"; שם, הלכות שבועות:

כפוסק לכך שעד העת החדשה נהגו יהודי מיינץ לזמר ניגונים רבים המיוחסים לו. על אף שניגונים אלו הינם ממאפייניה של התפילה האשכנזית במערב אירופה, ניתן לקבוע שחלק נכבד מן המנגינות המסורתיות מאפיין את הניגון האשכנזי בכלל.⁴⁷ התופעה המרשימה ביותר היא שניגונים אלו רווחו בכל אירופה, מצפון צרפת במערב ועד מזרח אירופה.⁴⁸

אחד המאפיינים של ניגון התפילה באשכנז הוא סוג של רצ'יטיב (סגנון מוזיקלי המחקק בשירה את הדיבור האנושי) מתמשך שניגונו מסורתי.⁴⁹ המלודיה שאנו רגילים אליה במוזיקה המערבית, מלודיה בעלת מבנה ברור, שונה מאוד מן המאפיינים של התפילה היהודית. כך נהגו בבתי הכנסת בגרמניה אף במאה התשע-עשרה; ניתן לעמוד על כך מדבריו האנטישמיים של וואגנר על המתרחש בבית הכנסת:

לב מי לא יתמלא בתחושת גועל, מעורבת באימה וגיוחך למשמע מזיגה זו של זמזום, גרגור, לילה, וברבור ששום קריקטורה לא תצלח להביע כפי שהיא מוצגת [בתפילה היהודית] במלוא משקלה הנאיבי.⁵⁰

הזמזום והגרגור הם אכן תיאורו של אנטישמי, שכן תיאור התפילה כיללה שונה מן המתחולל בבית הכנסת. ברם, באותה העת התחוללו שינויים רבים בתפילה בבתי הכנסת בגרמניה.⁵¹ התיעוב שחשו אנטישמים כוואגנר כלפי המוזיקה היהודית חלחל אל החברה היהודית, והביא לתחושת תיעוב עצמית.⁵² כפי הנראה, גרם הדבר להכנסת

"ביום שני 'אילת אהבים' בניגון 'אתי מלבנון כלה' שהוא יוצר דשבת הגדול"; שם, סדר תפילות של ראש השנה: "במגנצא ב' ימי ראש השנה ויום הכפורים אומר קריש ראשון בניגון כל קריש ראשון דיו"ט..."; שם: "יום שני של ראש השנה אומר ש"צ [שליח ציבור] אתיתי לחנך כולו בניגון יפה ונעים"; שם: "מוסף דיום שני א"א מסוד. אך ש"צ אומר בא" בניגון זכרנו וגו' כולו עד מחיה המתים"; שם: "מהר" סג"ל היה רגיל להיות בכל שנה ש"צ ראשון של ר"ה וי"כ כל היום"; כן ראו הלכות יום כיפור, שם: "אמר מהר" סג"ל אין לשנות מנהג המקום בשום ענין אפילו בניגונים שאין מורגלים שם"; וכן מובאות רבות נוספות המעידות על עניין זה; כן ראו רמ"א, שולחן ערוך, תרי"ט, א.

47 מוזיקה יהודית, עמ' 177-178. Yohanan Bohem, *Encyclopedia Judaica*, 12, Jerusalem 1971, pp. 607-608 (להלן יודאיקה); כן ראו מרדכי ברויאר, 'על ייחודם של מנהגי התפילה באשכנז', דוכן יד (תשנ"ו), עמ' 45-46.

48 יודאיקה, עמ' 608.

49 מוזיקה יהודית, עמ' 230-231.

50 Richard Wagner, *Das Judentum in der Musik: Eine Kritische Dokumentation als Beitrag zur Geschichte des Antisemitismus*, Frankfurt 2000, pp. 158-159 (תרגום הקטע נעשה על ידי - י.ל.). על הזיקה בין יהדות וחוסר יכולת להעריך את 'היפה' ראו גיאורג ו' פ' הגל, *רוח הנצרות וגורלה*, תרגם גדי גולדברג, פני איפרגן (עורך), תל-אביב 2005, עמ' 19. אני מודה ליעל מעין על ההפניה למקור זה.

51 לדברי רות הכהן, נוצרו שינויים אלה בעקבות המפגש של היהודים עם התרבות האירופית במהלך האמנציפציה של יהודי גרמניה במאה התשע-עשרה, 'בין רעש להרמוניה', עמ' 259-260.

52 עדות לתחושת תיעוב זו כבר במאה השבע-עשרה ניתן לראות בכתבי רבי יוסף-טוב ליפמאן הלוי העללר: 'נוהגים בכל אלו הארצות בפיוטים וכיוצא בהן שמגביהין קולן וצועקין בקול רם עד שהאומות מלעיגים על זה'. רבי יוסף-טוב ליפמאן הלוי העללר, *מלבושי יום טוב*, אורח חיים, קא, ה, וארשה תרנ"ה. עוד על השינויים המוזיקליים בבתי הכנסת ראו אצל הירש גלייזר בעבודת מ"א שנכתבה בהדרכתו של מאיר בלבן. הירש גלייזר נספה בשואה. העבודה שמורה בארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה ומספרה 117/51: Glejzer, H., *Zycie Zydow w Polsce w XVI-XVII wieku*, na podstawie responsov, in *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie*, Prace magisterskie, n. 117/51, pp. 31-34. אני מודה ליהודית קליק על ההפניה למקור זה.

מנגינות מבחוץ אל תוך בית-הכנסת; כך עולה מתלונתו של הרב חיים הלברשטם מצאנז (1793-1876):

על כן מצאנו עצמינו מחויבים בדבר זה, (בראותנו בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] זה זמן זמנים מקרוב באו חדשים וחדשים עם ישנים מחבלים כרמים כרם ה' בפרוע פרעות בישראל פרצו ועברו חק, יודעים רבונם ומכוונים למרוד בו, ובנו ובונים במוות לעצמם לנתוש ולהרוס להחליף ולשנות בתבנית דמות בנין בית הכנסת, ובעשיות מגדל, ובנין כימה, ובמחיצה בין עזרת נשים לאנשים, ובהעמדת חופה, ושינוי כסות שליח ציבור, ועם אותן נערים הידועים המנוערים, ובשאר מנהגי בית הכנסת וניגוני תפלה הנהוגים בכל תפוצות ישראל מקדם קדמתה), כוונת יצר הרע ומלאכיו משלחת מלאכי רעים, נראה בעליל רק להתדמות ולהתחבר ולהתערב לשאר נימוסי דתות אומות העולם ולהחליש ולעקור רחמנא ליצלן דת יהדות.⁵³

הרב מצאנז קושר את השינוי המוזיקלי להחרדת שינויים ארכיטקטוניים ולהסרת המחיצה בפני הליך הרפורמציה. אולם, כפי הנראה, החל תהליך ההטמעה המוזיקלי עוד קודם לכן. כפי שמתאר הרב בנימין אהרן סלניק (פולין, 1550-1620 בערך), בתשובה הלכתית שכתב, החל תהליך החדירה של ניגונים ממקור שאינו יהודי עוד בתחילת המאה השבע-עשרה, עם התערות החברה היהודית בחברה הלא-יהודית בתקופה שבישרה את האמנציפציה:

מפני שהקהילות בוחרים וחפצים באותן חזנים היודעים להאריך בקול נעים ובניגון יפה התפילו [התפילות] והקדישים ומידי חדש בחדשו ומידי שבת בשבתו הנגונים מתגברים והולכים חדשים לבקרים אשר לא שערם אבותינו הקדושים ולא אבו לשמוע בקולם כי מקול ילדי הנכרים המה לקחו ולמדו הרבה מהנגונים המנגנים בבתי טיאטראות.⁵⁴

תשובה זו נכתבה כפי הנראה בתחילת המאה השבע-עשרה, וכבר בזמנה ידע הרב סלניק לספר על ניגונים המיוכאים מבתי טיאטראות. גם מפנקס ועד-הקהילות בליטא ניתן לעמוד על המאבק בהחרדת ניגונים מבחוץ. באחת מן התקנות, משנת 1623, אשר יצאה כנראה כנגד ניסיון להרבות בניגונים, נאמר כך:

עלה ונגמר בגזירה וחק אשר שום חזן אל ירבה לשורר בשבת יותר משלשה ניגונים בין הכל בתפלת שחרית ובתפלת מוסף. ובשבת ר"ח וד' פרשיות או חתונה שאומרים יוצרות, ובשבת שיש בו מילה ושבת חנוכה הרשות לעשות ארבעה ניגונים ולא יותר. ועכ"פ [ועל כל פנים] לא יעשה קודם ק"ש [קריאת שמע], ועכ"פ לא יעשה שום ניגון בברכו של שחרית.⁵⁵

ברם, לתופעה זו היה גורם נוסף – חדירת הניגון העממי, שירי רועים ושירי ערש, אל המוזיקה הדתית. תופעה זו, שרווחה גם בין הנוצרים, לא פסחה על היהודים, כפי שרואים

53 הרב חיים ב"ר אריה ליב הלברשטם, שו"ת דברי חיים, תשובות נוספות, סימן יב, מהדורה חדשה ומתוקנת בשלושה כרכים, ברוקלין תשס"ג.

54 הרב בנימין אהרן ב"ר אברהם סלניק, שו"ת משאת בנימין, סימן ו, וילנה תרנ"ד.

55 פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא, קובץ תקנות ופסקים משנת שפ"ג עד שנת תקכ"א, שמעון דובנוב (עורך), ברלין תרפ"ה, סימן סב, עמ' 12.

אנו בחדירתה של המוזיקה העממית לתנועה החסידית של תלמידי רבי ישראל, "הבעל שם טוב".⁵⁶ השינוי המוזיקלי לא נגרם, אפוא, תמיד ביוזמה, אלא היה חלק מסימביוזה תרבותית. ההלכה היהודית לא שימשה, לפחות

בעניין המוזיקלי, סייג בפני השפעות שמבחוץ. אולם, כפי הנראה, עד למאה השבע עשרה אכן נשמר הגטו המוזיקלי בקפידה.

עם זאת, אני סבור כי חרף הניסיון להצביע על המוזיקה היהודית כשדה של הגדרה לאומית עצמית, נראה שלבידוד מרצון של המוזיקה היהודית היה טעם נוסף – תאולוגי דווקא. מטרת המסורת המוזיקלית של התפילה היא

יהדות אשכנז חשה כי רק ה'נוסח', הניגון היהודי המסורתי של התפילה, יוצר את המשמעות התאולוגית של המוזיקה של התפילה

לשמר את הביטוי האותנטי של התפילה היהודית. יהדות אשכנז חשה כי רק ה'נוסח', הניגון היהודי המסורתי של התפילה, יוצר את המשמעות התאולוגית של המוזיקה של התפילה.⁵⁷ רעיון זה מקבל אישוש בספר חסידים שהוזכר לעיל, שבו מציע החסיד לייחד ניגון לכל תפילה ותפילה כדי שתבטא נאמנה את רגשות המתפלל:

חזור לך אחר ניגונים וכשתתפלל אמור אותן באותו ניגון שנעים ומתוק בעיניך באותו ניגון אמור תפלתך ותתפלל תפלתך בכוונה וימשוך לבך אחר מוצא פוך. לדבר בקשה ושאלה ניגון שמכין את הלב. לדברי שבח ניגון המשמח את הלב למען ימלא פִּיךָ אהבה ושמחה למי שרואה לבבך ותברכהו בחיבה רחבה וגילה כל אלה הדברים המכניס את הלב.⁵⁸

התפיסה שניגון התפילה יוצר או מבטא את הכוונה הראויה המשיכה לקבוע לה מקום בכתבי הפוסקים גם מאוחר יותר. כך, למשל, מייחס הגר"א (כך מעידים תלמידיו) לניגוני התפילה בימים הנוראים קצב ההולם כראוי את הכוונות בתפילה:

הניגונים שמנגנים בימים נוראים בסדר התפלה נשתרבבו מחמת הכוונות לכוון בעת שמנגנים והראיה שבמקום שיש הרבה כוונות מאריכים בנגונים כמו בפתיחת ש"ע [שמונה עשרה] וכדומה.⁵⁹

56 על חדירת המוזיקה העממית ראו יהויכין סטובצקי, הכליזמרים – תולדותיהם, אורך חייהם ויצירותיהם, ירושלים תשי"ט;

מוזיקה יהודית עמ' 207-212; M. Nulman, 'Mah Yofit: The Intriguing Fate of the Sabbath Table Hymn', *Journal of Jewish Music and Liturgy*, 1 (1976), pp. 27-38; *Zmirot Anthology*, eds. N. Levin & V. Pasternak, New York 1981. דוגמה להשפעה של ניגון עממי ראו צבי מלאכי, 'שירי חתונה מאשכנז במנגינות המייסטר-זינגר מושיקטנבלוט (אשכנז, מאה ט"ו)', 'יצחק ש' רקנטי (עורך), לב שומע: ספר היובל לאביגדור הרצוג, דוכן, טז (תשס"ו), עמ' 287-295. אני מודה ליהודית קליק על שהפנתה את תשומת לבי להשפעת המוזיקה העממית על המוזיקה הליטורגית ולמקורות אלה.

57 מעניין לציין שהתרופפות התפיסה האותנטית, שחלה למן המאה השבע-עשרה והביאה להחזרת מנגינות מן החוץ, חלה גם במרחב הנוצרי – הקתולי והפרוטסטנטי כאחד.

ראו Ernst Buecken, *Handbuch der Musikwissenschaft*, Potsdam 1928-1932. אני מודה ליהודית קליק על שהפנתה את תשומת לבי למקור זה.

58 ספר חסידים סימן קנח.

59 הרב אשר הכהן, 'ספר ארחות חיים', סעיף קו, סידור אשי ישראל, תל-אביב תשכ"ח.

ואכן, הניגון של התפילה היהודית מבטא נאמנה את כוונת המתפלל המתחטא לפני אלוהיו. אין מדובר בצורך נוסטלגי, אלא בביטוי נאמן של התפילה היהודית. המוזיקה היהודית, כמוזיקה מתפללת, היא יסוד המאפיין את הביצועים של אנשים שתפילתם שגורה לעומת אלו של אנשים שאינם מתפללים. אותה מוזיקה שנשמעת יהודית כל כך כאשר יהודי שרגיל להתפלל מנגן אותה, נשמעת זרה כאשר מנגן אותה אדם שאינו מאמין. ממש כמו לוחות הברית שהיו בידי משה, שאותיותיהם פרחו כאשר חטאו ישראל בחטא העגל, כך פורחת הרוח היהודית מן הניגון היהודי והוא שב למקורו. באותו הרגע שב הניגון להיות צועני, הונגרי, רומני או רוסי.

1. סיכום

אם המוזיקה המסורתית של התפילה חשובה כל כך – מהי הסיבה לכך שהיא מאבדת את קסמה לאחרונה? מצד אחד נראה כי התערערות חומות הגטו היהודי היא שגרמה לשינוי במסורת המוזיקלית – ברומה לתהליך שהחל עוד במאה השבע-עשרה – ביחד עם היפתחות הבורגנות היהודית אל החברה שסביבה; אולם, מצד שני נראה שקיימת סיבה חמורה בהרבה – היחלשות האמונה הדתית המאפיינת כה רבים. מעטים

מוכנים לעמוד לפני הנצח וההוד, במלוא מובנה של החוויה, זו שתוארה למעלה.⁶⁰ המתפלל שואף לחוות חוויה דתית, אך לא להתקרב אל הקודש.⁶¹ השירה במקום הניגון המסורתי היא בריחה מן התפילה, בריחה מן התחינה ולמעשה – בריחה מן האל עצמו.

**מעטים מוכנים לעמוד לפני
הנצח וההוד, במלוא מובנה
של החוויה, זו שתוארה
למעלה. המתפלל שואף
לחוות חוויה דתית, אך לא
להתקרב אל הקודש**

דומה שההסברים לתופעת הבריחה הזאת חופפים את התודעה הפוליטית-התרבותית של מסבירה. יש התולים אותה בשואה, בהסתר הפנים שבו נוכחנו, אולם לדעתי, הבעיה אינה

הסתר הפנים; הבעיה היא בעיה כלל-תרבותית של הכחשת האל. מראשית תקופת ההשכלה לא חש עוד האדם שהוא תלוי באלוהיו, ולפיכך הוא אינו פונה אליו בבקשת רחמים. הסתר הפנים לא נולד באשוויץ; אלוהים הסתיר את פניו משום שהאדם פסק מלבקש את אור פניו, והאדם פסק מלבקש זאת כאשר נדמה היה לו, בעקבות הקדמה הטכנולוגית, כי אין לו עוד צורך באל. זהו מגדל בבל המודרני, שבו הכול מדברים בשפה טכנולוגית אחת ומורדים באל.

יש התולים את תופעת הבריחה מן התפילה המסורתית בגלות ובספיחיה. לדבריהם, הבכי הולם את היהודי הנדרף, לא את הישראלי הגאה. בעבורו נדרשת תאולוגיה חדשה, זקופת גוו וקומה. הם סבורים כי שינוי תאולוגי זה מתחולל לנגד עינינו כאשר הנוער קץ בתפילה הישנה, ובוחר בתפילות נוסך קרליבך וברסלב, מעדיף ריקוד, מחיאות כפיים ושירה על-פני תפילה חרישית ואינטימית. אלא, שנראה כי גם הסבר זה מחמיץ

60 כך סובר למשל ד"ר דניאל שליט, כפי שאמר לי בשיחה על-פה.

61 ראו, למשל, רבקה שמעון, 'החוויה תחליף את התורה', מקור ראשון, כה בשבט תשס"ח.

את הטעם האמיתי: הוא מתעלם מתופעות היסטוריות שקדמו לו, כפי שתיארתי, ואף מתעלם מחברות יהודיות בגלות אשר אף עליהן לא פסחה תופעה זו, וביתר שאת. התפילה בארצות-הברית למשל, בבתי-הכנסת האורתודוקסיים והקונסרבטיביים גם יחד, דומה לשירה בציבור הרבה יותר מן התפילה שבבתי-הכנסת בארץ. לעומת זאת, גם בארץ וגם בארצות-הברית, היחידים ששומרים על הגחלת הם בתי-הכנסת החרדיים.

ואכן, אותו נוער שחונך לזלזל בתפילה המסורתית מנסה לשוב ולהתפלל, ולהוותנו בוחר באותם סגנונות שהזכרתי. השיבה לתפילה נובעת מכמיהה לחיי התעלות ולחוויה רוחנית, אשר עזיבת הדת והמסורת שירשו מחייו; דא עקא, שהחוויה הרוחנית של מיצוי הנפש, הקיימת בתפילה, אינה כשלעצמה תפילה. אמנם, אובדן מסורת התפילה גורם לבלבול זה, ואכן התפילה מוחלפת במדיטציה טרנסצנדנטלית. אכן, אותו נוער אינו זוכר תמיד שהתפילה היא פנייה אל הקדוש ברוך הוא, התייחסות אל האל, התייחסות הכרוכה בחוויה דתית, ולא בחוויה אגוצנטרית. התפילה אינה הפן החווייתי בלבד ואינה מסע רוחני אל הנפש פנימה, כפי שסוברים רבים.⁶² תחושת התעלות, או כל חוויה רוחנית אחרת, אינה חוויה דתית דווקא, ודאי שאינה תפילה. אולם, לאחר כל זאת יש לזכור שהתפילה היא אכן חוויה רוחנית,

**אותו נוער אינו זוכר
תמיד שהתפילה היא
פנייה אל הקדוש ברוך
הוא, התייחסות אל
האל, התייחסות הכרוכה
בחוויה דתית, ולא בחוויה
אגוצנטרית. התפילה אינה
הפן החווייתי בלבד ואינה
מסע רוחני אל הנפש פנימה,
כפי שסוברים רבים**

ולא רק נקיטת עמדה תאולוגית מרוחקת ומנוכרת. הגדרתה היא אכן הגדרה של הרגשות הכרוכים בתפילה – לא רק הגדרה תאורטית או נקיטת עמדה. תפילה אינה פעולה המובנת מאליה: מי שלא גדל על ברכיו של מתפלל, אינו יודע להתפלל; מי שלא חונך מקטנות לבטל את עצמו ואת צרכיו האגואיסטיים ולהתחנן לפני בורא עולם, אינו יודע לעשות זאת. התפילה דורשת הכנעה עצמית, מצד אחד, ותחושה של הכרה ממשית של האל, מצד שני. זוהי פעולה של התקשרות ממשית עם ישות העומדת מחוץ לעולם הממשי, ולמעשה היא המבחן החשוב ביותר של הדתיות בעולם אתאיסטי.

בעולם המודרני אין כל קושי לחוות חוויות רוחניות. העולם התרבותי המודרני מחנך לגילוי של רגישות פנימית ולחשיפה של רבדים עמוקים בנפש האדם, אבל הוא אינו מכיר בהתקשרות אל ישות, בין בביטוי רגשי ובין באופן אישי ממשי, שאינה ביטוי של חוויה גרידא. ההכרה בת־זמננו בעולם פנימי היא הכרה של עולם פנימי אצל הסובייקט. העולם הפנימי שהאדם חושף צריך להישאר סובייקטיבי ופנימי, והחצנה

62 משה אידל מבחין בין שני גורמים המשפיעים על הדת: החוויה והתאולוגיה. החוויה היא הנטייה הרוחנית והפתיחות כלפי מגע אפשרי עם האלוהות, כמו חוויה אקסטטית והתרגשות מול הנומינוזי. אידל כותב כי חרף הדרישה של מסגרות דתיות מסוימות לתאולוגיה טרנסצנדנטית חמורה וקיצונית, משולבת הנטייה החווייתית פעמים רבות בתוך מסגרות דתיות רבות. ראו משה אידל, **החסידות: בין אקסטזה למאגיה**, תרגם יעוז ידין, ירושלים ותל־אביב תשס"א, עמ' 195–197, וראו שם הערה 22. הערה 23.

שלו צפויה לגינוי – היא נתפסת כמעשה פרימיטיבי או כסטייה. הפנייה אל אלוהים ממשי בתפילה, אל אלוהים שאינו רק פרי דמיון, שאינו יציר הגיג סובייקטיבי, היא מעשה המנוגד לאתוס התרבותי בן-זמננו, והיא דורשת אומץ לב וחינוך יסודי. זו הסיבה לכך שתפילה של ממש ניתן למצוא רק בחברה בעלת זיקה עמוקה לערכי הדת ולעקרונותיה. בבתי-כנסת שבהם אין זיקה כזו, אין לתפילה את המשמעות המתחננת והזועקת כלפי שמיא.

ומה נותר מן הדת בבתי-כנסת אלו? היא משמשת יותר אתוס חברתי מאשר אתוס קיומי, אתוס מאחד, אתוס של זהות. המוטיבציה לשמור על מצוות הדת היא מוטיבציה חברתית, וההליכה לבית-הכנסת משרתת אף היא את הצורך הזה. במצב זה, הולם בית-הכנסת את משמעותו המילולית – בית התכנסות, או את שמו הקדום – בית עם,⁶³ ופחות את תפקידו הדתי, להיות מקום מפגש של עדה קדושה עם האל. כל עוד התפילה בבית-הכנסת היא בעיקרה אירוע חברתי, תהיה התפילה מעוצבת כחווייה חברתית שבה הכול שרים בצוותא, ונגינתה תשקף את החווייה החברתית ולא את ערכיה הדתיים. החפץ לשמר את הניגון שיש בו תפילה יצטרך לכתת רגליו למקום שבו התפילה עדיין נשמעת – למקום שבו אנשים מחונכים עדיין להתפלל ולהתחנן אל בוראם.

63 ראו, למשל, שבת לב, ע"א: "תניא, רבי ישמעאל בן אלעזר אומר: בעון שני דברים עמי הארצות מתים – על שקורין לארון הקודש ארנא, ועל שקורין לבית הכנסת בית עם".